

Essay

Identiteit, een origineel plagiaat

Identiteit is niet aangeboren, het is een constructie.

Voortdurend proberen we ons in te passen in een groep, en toch onze eigenheid te vinden.

Paul Verhaeghe

Identiteit is al geruime tijd een thema. Als hoogleraar psychodiagnostiek kwam het voor het eerst onder mijn aandacht door de sterke toename van de zogenaamde persoonlijkheidsstoornissen. De vraag 'Wie ben ik?' bleek geen vanzelfsprekend antwoord meer te krijgen. De voorbije twintig jaar zagen we overal in Europa politieke partijen zieleltjes winnen met pleidooien voor onze échte identiteit. Echt? Zowel de stoornissen als de pleidooien tonen in welke mate identiteit vloeibaar geworden is – zelfs een verandering van geslacht behoort tot de mogelijkheden.

De vragen 'Wie ben ik?' en 'Wie wil ik zijn?' worden er des te dwingender door. Wat is identiteit eigenlijk, hoe komt ze tot stand? Is het iets wat in de kiem aanwezig is en berust ze bijgevolg op een ont-wikkeling, ont-plooiing van wat op voorhand min of meer vastlag? Ben ik uniek?

Dergelijke existentiële vragen stellen we ons al sinds het begin der mensheid. We stellen deze vragen vooral wanneer we ons in een crisis bevinden. De hedendaagse identiteitshype getuigt bijgevolg van een collectieve

crisis, die ons de mogelijkheid biedt beter te begrijpen wat zij (niet) is.

Identiteit als constructie: ik en de ander

Dat identiteit een constructie is, valt makkelijk te verifiëren. Een Indiase baby geadopteerd door Gentse ouders, binnen een familie die al drie generaties lang tot de burgerij behoort, zal uitgroeien tot een eigentijdse Gentse madam. Was ze geadopteerd door een Amerikaans gezin in Texas, dan was ze een Texaanse geworden – iemand helemaal anders. Het omgekeerde geldt evenzeer, maar kunnen we ons nauwelijks indenken. Mocht ik als baby geadopteerd zijn door een Indiaas koppel in Rajasthan en daar opgegroeid, ik zou nauwelijks lijken op wie ik nu ben.

Adoptie bewijst een voor velen ongemakkelijke waarheid: mijn identiteit is een sociaalpsychologische constructie waarvan de bouwstenen geleverd worden door mijn omgeving. Mutatis mutandis geldt dezelfde constructie voor iedereen die in dezelfde omgeving opgroeit, met als gevolg dat we veel meer op elkaar lijken dan ons lief is. Stabiele identiteiten zijn het product van een stabiele omgeving, waar verandering zo traag verloopt dat we ze nauwelijks opmerken. Op grond daarvan ontstaat de illusie van een onveranderlijke, échte

Identiteit is altijd een groepsidentiteit, met als eerste groep onze familie

Een kind uit Haïti dat op jonge leeftijd in Nederland wordt geadopteerd, zal uitgroeien tot een Nederlander.

identiteit (‘de’ Vlaming). Ingrijpende sociaal-culturele veranderingen halen dat beeld onderuit: identiteiten zijn voor verandering vatbaar, soms sneller dan we vermoeden, met als gevolg meer onzekerheid, maar ook meer vrijheid.

Wie ik word, hangt voor een flink stuk af van de omgeving waarin ik opgroei, zoveel is duidelijk. De wetenschap verwijst naar twee aan elkaar tegengestelde processen die ons hele leven lang werkzaam blijven. Voor het eerste gebruik ik graag de benaming ‘identificatie’, omdat het dezelfde stam bevat als ‘identiteit’, ‘identiek’, ‘identificeren’, meer bepaald ‘idem’, hetzelfde. Een andere benaming voor dit proces is *mirroring*, spiegelen. Vanaf de geboorte houdt onze omgeving (te beginnen met de ouders) ons voortdurend beelden en woorden voor die wij onbewust overnemen, met als resultaat dat we steeds meer ‘identiek’ worden. De neurologische grond daarvoor is ondertussen bekend. Identificatie berust op de werking van de spiegelneuronen. Het psychologische, zelfs biologische motief is veiligheid, erbij willen horen, bij de veiligheid van de groep.

Dat verklaart waarom mensen die opgroeien in dezelfde gemeenschap en in dezelfde sociale klasse meer op elkaar lijken dan ze beseffen. Ze delen, grotendeels onbewust, dezelfde voorspiegelingen. Identiteit is daarom altijd een groepsidentiteit, met onze familie als eerste groep. *Mirroring* verklaart ook waarom identiteit aan verandering onderhevig is. De voorspiegelingen van twintig jaar geleden zijn niet dezelfde als de huidige. Bijgevolg zijn wij veranderd zonder dat we het beseffen. Doe de test: lees van je eigen krant een exemplaar van twintig jaar terug – herken je jezelf er nog in?

Gelukkig zijn we ook verschillend, en de verklaring ligt in het tweede proces. De benaming daarvoor is separatie, afstand nemen van, en dat is geen toeval. Al op zeer jonge leeftijd weigeren we een aantal dingen die de omgeving ons voorspiegelt en willen we eigen keuzes maken. Net zoals identificatie gaat separatie van start vanaf de geboorte, maar ze laat zich vooral gelden in de peuter- en tienertijd, twee leeftijdsperiodes waarin ouders zich afvragen waarom ze het nemen van kinderen ooit zo’n goed idee hebben gevonden. Peuters ontdekken twee nieuwe woordjes, ‘ik’ en ‘nee’, die ze graag en vaak combineren. Deze levensfase is vooral grappig, het vervolg is dat een stuk minder: in de puberteit gaan tieners de grenzen aftasten door er zo veel mogelijk overheen te gaan. Daarbij wijzen ze af wat hun ouders hen voorhouden en kiezen ze voor identificatiemodellen die papa en mama vooral niet willen.

In deze leeftijdsperiodes gaan we op zoek naar eigen accenten in wie we zijn en willen worden. Merk op dat we bij separatie uiteindelijk ook een keuze maken voor bestaande beelden en woorden waarmee we ons kunnen identificeren, maar dan voornamelijk andere beelden en woorden dan autoriteitsfiguren ons opleggen.

Dit tweede proces verklaart niet alleen waarom we verschillend zijn, maar ook hoe we zelf kunnen bijdragen tot wie we worden. Onze identiteit is een origineel plagiaat. Het originele zit hem in de combinatie van de verschillende keuzes; het blijft een plagiaat omdat we kiezen tussen reeds bestaande beelden.

Identificatie en separatie blijven levenslang aan het werk, waarbij we steeds meer bagage opbouwen – nieuwe identificatielagen overdekken de oudere, niemand is een man of vrouw ‘uit één stuk’. Wat opvalt, is dat het eerste proces ons binnenvoert in groepen en dus conformiteit oplevert, terwijl het tweede autonomie mogelijk maakt op grond van keuzes. Identificatie is sterk determinerend: afhankelijk van de plaats, de sociale klasse en de periode waarin je geboren wordt, zal je identiteit er zus of zo uitzien. Separatie biedt ons een stuk vrijheid: tot op zekere hoogte kunnen we zelf actief op zoek gaan naar eigen invullingen. Dat brengt me bij een volgende vraag: invullingen van wat?

Waaruit bestaat onze identiteit?

Hoe omschrijf ik mijzelf? Welke kenmerken maken dat ik ‘ik’ ben? Het hyperindividualisme van onze tijd zal deze vragen beantwoorden met een opsomming van individuele eigenschappen (‘koel’, ‘intelligent’, ‘flexibel’). Zo’n beschrijving strookt niet met een al te vaak veronachtzaamd biologisch gegeven: wij behoren tot de sociale zoogdieren. Wie wij zijn, is altijd een zijn-in-relatie-tot-iemand-anders. Op mijn eentje ben ik niemand (of zwaar gestoord). Zelfs Anne Frank had een denkbeeldige ‘Kitty’ nodig om haar dagboek te kunnen schrijven. Identiteitsconstructie gebeurt op een biologische ondergrond die krijtlijnen uitzet waar de constructie best niet aan voorbijgaat.

In mijn optiek komt identiteit neer op een complexe samenstelling van een aantal cruciale sociale verhoudingen, waarin iemand telkens een typerende positie inneemt. Ik onderscheid vier basisverhoudingen: tegenover het andere geslacht, tegenover de oudere generatie en dus de autoriteit, tegenover mijn gelijken (leeftijdgenoten, burens, collega’s), en ten slotte tegenover mijn eigen lichaam en ‘mezelf’. Als man kan ik mij als een eikel opstellen tegenover vrouwen, als president kan

In ons is een dwingende kracht aan het werk die ons voorhoudt wie wij moeten zijn en wie we niet mogen zijn

ik mijn ondergeschikten uitbuiten, als buur kan ik mij hoogverheven voelen, waarbij ik mezelf telkens als fantastisch beschouw.

Zo’n identiteit komt niet uit de lucht vallen. Het verband tussen constructie (identificatie en separatie) en inhoud (posities binnen vier verhoudingen) ligt voor de hand. De positie die ik inneem tegenover anderen is het product van de mij voorgehouden spiegelingen én van de keuzes die ik daarbij gemaakt heb. Dergelijke spiegelingen gebeuren vooreerst in de schoot van de familie, maar worden grotendeels bepaald door de gemeenschap waarin we opgroeien en zijn dus cultureel bepaald. Vandaar ook dat onze identiteit sterk verschilt van die in andere culturen, waar mensen in andere spiegels kijken en op grond daarvan andere verhoudingen en dus andere identiteiten ontwikkelen – soms dusdanig anders dat ernstige botsingen met onze spiegels, met ons dus, het gevolg zijn.

Het belang van zulke botsingen wordt duidelijk als je beseft dat de vier cruciale verhoudingen propvol geboden en verboden zitten, op basis van de dominante normen en waarden van de gemeenschap waarin we opgroeien. De uitspraak in mijn boek *Identiteit* dat elke identiteit terug te voeren is tot een ideologie, deed in sommige kringen nogal wat stof opwaaien. Toch valt dat makkelijk na te gaan, want de verhoudingen die onze identiteit uitmaken, zijn zonder meer moreel beladen. Ik zet ze even op een rijtje.

De morele lading is heel duidelijk in de verhouding tot het andere geslacht, waar we meteen een illustratie vinden van de stelling dat onze identiteit ingrijpend kan veranderen op grond van andere spiegelingen. De huidige normale genderverhoudingen in het Westen zijn niet meer dezelfde als die van een generatie geleden, wat vooral betekent dat de geboden en verboden ingrijpend zijn gewijzigd. Het resultaat is onder meer een grotere diversiteit, wat zowel meer vrijheid als meer onzeker-

heid met zich meebrengt.

De andere-gelijke heette nog niet zo lang geleden onze ‘medemens’, in een ander jargon zelfs ‘kameraad’. Iemand die we hoe dan ook moesten helpen, zelfs als we daar weinig zin in hadden. Tegenwoordig ligt dat in de westerse maatschappij anders. Werk ik samen met anderen, in een hecht teamverband, of krijgt mijn eigen carrière voorrang? Ben ik bereid een deel van mijn loon af te staan aan gepensioneerden, werklozen en zieken, of beschouw ik hen als profiteurs? Kan ik de ander toelaten in mijn intieme ruimte, of blijf ik liever op mezelf, bang voor elke aanraking?

Dat laatste brengt de verhouding tot het eigen lichaam naar voren. Terwijl het lijf in een vorig, ondertussen bijna vergeten tijdperk als onrein en bron van zonde werd beschouwd, is het nu het voorwerp van voortdurende zorgen. Is mijn neus niet te groot? Zijn mijn lippen niet te dun, mijn borsten niet te klein? De voortdurende zorg voor het uiterlijk maakt deel uit van een veralgemeende verplichting tot succes en perfectie, waarbij iedereen aan de fitness moet en carrière maken het belangrijkste levensdoel geworden is.

Door de drie verhoudingen loopt een allesomvattende vierde: onze verhouding tot de autoriteit. In ons is een dwingende kracht aan het werk die ons voorhoudt wie wij moeten zijn en wie we niet mógen zijn, als man of vrouw, als gelijke, als lichaam. Geboden en verboden die oorspronkelijk buiten ons lagen, hebben we verinnerlijkt. Ze zijn deel van onszelf geworden – het deel dat ons voortdurend de les leest.

Wat is er dan ‘echt’?

De woelige zeventiger jaren hielden ons voor dat we écht ‘onszelf’ moesten worden, een idee dat je vandaag terugvindt in de reclame, om ons ertoe aan te zetten vooral te worden wat die reclame wil. De overtuiging dat er een authentieke identiteit bestaat, is een illusie, vaak zelfs een gevaarlijke. Het enige authentieke is ons lijf dat we met een identiteit bekleden. De kwaliteit van de bekleding kunnen we afmeten aan de effecten op het lichaam. Een identiteitsideaal dat ons vooral stress en overprikkeling oplevert, maakt steeds meer mensen ziek. De huidige identiteitscrisis kunnen we afmeten aan het aantal individuen dat uitvalt – medisch, sociaal en psychologisch. De oplossing ligt niet in een terugkeer naar onze verondersteld ‘echte’ identiteit, maar vraagt om een bezinning over wat de Klassieken ‘het goede leven’ noemden, en vervolgens over het maken van bewuste keuzes in de richting van dat goede leven. ■

DE AUTEUR

Paul Verhaeghe is gewoon hoogleraar aan de Universiteit Gent. Hij is auteur van het drieluik *Identiteit* (2012), *Autoriteit* (2015), *Intimiteit* (2018) waarin hij de effecten beschrijft van onze samenleving op wie wij zijn.